

Om bruk av tvang og makt i opplæring

Oplæringsloven gir ikke hjemmel for bruk av fysisk tvang og makt verken overfor «vanlige» elever eller overfor psykisk utviklingshemmede. Dette er slått fast i forarbeidene til opplæringsloven.

Forholdet til annet regelverk

Forholdet til sosialtjenestelovens kap. 6A, om bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemming er spesielt kommentert i forarbeidene (se pkt. 20.4 i Ot.prp. nr. 46 1997/98). Det ble understreket i debatten i Stortinget, både ved behandlingen av opplæringsloven 9. juni 1998 og ved behandlingen av kap. 6A i Lov om sosiale tjenester to dager senere, 11. juni 1998, at reglene i sosialtjenesteloven ikke gav hjemmel for bruk av tvang og makt verken i barnehage eller i skole.

Sosialtjenestelovens kap. 6A gjaldt fra og med 1999 til og med 2004. Reglene ble så noe endret og føyd til i samme lov i nytt kapittel 4A med virkning fra 01.01.2005. Fra og med 01.01.2012 ble reglene erstattet av helse- og omsorgstjenesteloven kap. 9. Det har vært relativt små endringer i reglene om tvang og makt overfor personer med utviklingshemming siden de opprinnelige reglene ble vedtatt og fram til i dag. Rundskriv IS-10/2015 fra Helsedirektoratet klargjør hvordan reglene skal forstås.

Definisjonen av hva som regnes som tvang og makt er uendret, og i helse- og omsorgstjenestelovens § 9-2 er tvang og makt definert slik:

«Som bruk av tvang eller makt etter reglene i kapitlet her regnes tiltak som brukeren eller pasienten motsetter seg, eller tiltak som er så inngripende at de

uansett motstand må regnes som bruk av tvang eller makt. Bruk av inngripende varslingsystemer med tekniske innretninger skal alltid regnes som bruk av tvang eller makt etter reglene i kapitlet her. Alminnelige oppfordringer og ledelse med hånden eller andre fysiske påvirkninger av liknende art anses ikke som bruk av tvang eller makt».

Etter Fylkesmannens syn må definisjonen ovenfor legges til grunn i vurderinger av om det blir utøvet ulovlig tvang innenfor virksomhet med hjemmel i opplæringsloven. Det er nyttig for alle som arbeider med opplæring, å sette seg inn i reglene i helse- og omsorgstjenesteloven kap. 9 for å få et grunnlag for nødvendige vurderinger i egen virksomhet i forhold til de definisjoner som denne loven legger til grunn.

Nødverge og nødrett

Også i opplæring kan det bli nødvendig å bruke tvang, men hjemmelen for dette vil i tilfelle være i straffelovens bestemmelser om nødverge og nødrett. Bruk av tvang i forbindelse med skadeavvergende tiltak i nødssituasjoner er hjemlet i straffelovens §§ 17 og 18 i ny straffelov (§§ 47 og 48 i tidligere straffelov).

Nødrett defineres som en rett til å foreta en ellers ulovlig handling for å redde mennesker eller verdier fra en fare for skade som ellers ikke kunne avverges på rimelig måte. Det skal mye til for at nødrettsbestemmelsen kommer til anvendelse. Det kreves at faren for skade (skaderisikoen) er langt større enn skaderisikoen ved redningshandlingen, og det må dessuten foreligge en redningshensikt. Nødrett til fordel for en tredjeperson kan utøves selv om det ikke foreligger samtykke. Men nødhjelpen kan

ikke ytes mot den andres vilje, bortsett fra når livet står på spill.

I forarbeidene til opplæringsloven (Ot. prp. nr 46 kap 20) fremgår det som nevnt ovenfor, at loven ikke skal inneholde særregler for bruk av fysisk makt, ransaking eller lignende. Det fremgår imidlertid videre av forarbeidene at:

Nødrett og nødverge gir en viss rett for personalet på skolen til å stoppe basketak og slåsting mellom elever med fysisk makt og til å verje seg sjølv mot elever som er trugande eller valdelege, jf. §§ 47 og 48 i straffelova. Det kan altså ut fra forholda vere lovleg å bruke fysisk makt for å hindre at elevane skader seg sjølv eller andre, eller skader eigedommen til skolen eller eigedommen til andre. Skolepersonalet har dessutan ei særleg plikt til å ha omsorg for elevane på skolen. Personalet har såleis ikkje berre rett, men også plikt til å gripe inn for å hindre at elever skader eller plagar andre elever eller skader seg sjølv eller skoleeigedommen.

I Opplæringslovens § 2-9 er kommunen pålagt å gi forskrifter om ordensreglement. Her står det i tredje ledd at «fysisk refsing eller anna krenkjande behandling må ikkje nyttast.» Vi har tilrådd kommunene å ta med et punkt om "nødvergesituasjoner" i ordensreglementet. Det kan for eksempel brukes formuleringer etter mønster av det som stod i tidligere forskrift til grunnskoleloven, § 2-2.7:

«Når det i heilt spesielle akutte situasjonar er fare for at ein elev kan skade seg sjølv eller andre, vil det vere nødvendig å stanse eleven, eventuelt skilje eleven frå resten av gruppa og plassere eleven i eit eige rom for ein kortare periode. Eleven skal då ha tilsyn av to vaksne. Når eit slikt tiltak blir sett i verk, skal ein straks melde frå til rektor, skolelegen og til foreldra. Rektor må føre opplysningar om slike tiltak og om årsaka til dei i elevmappa».

Grensene for bruk av nødverge/nødrett

En forutsetning for bruk av nødrett eller nødverge også i skolen, er at man ikke går lenger i bruken av tvang og makt enn det som er nødvendig for å avverge den

situasjonen som er oppstått. Gulating lagmannsretts dom av 23.06.99 i ankesak nr. 98-00844 (den såkalte Turid-saken) slår fast følgende om nødrettshjemmelen:

«Strl §47 gir en sterkt begrenset adgang til å benytte tvangsmidler. Bestemmelsene åpner ikke for mer enn å benytte tvang i den utstrekning det er nødvendig for å avverge, eventuelt stanse, adferd som anses farlig, dvs. er egnet til å skade enten vedkommende selv eller andre. Tvangsbruken må begrenses til det minimum som antas å være nødvendig i den aktuelle situasjonen, den mest lempelige metode må benyttes, og tvangen må avbrytes så snart den akutte faren anses over. Det må dessuten være et rimelig forhold mellom graden av fare og omfanget av det inngrep tvangsbruken innebærer. Strl §47 gir ikke hjemmel for noen form for systematisk bruk av tvang med det formål å endre adferden. Det må også gjelde om tvangsbruken inngår i et behandlingsopplegg».

Fylkesmannen vil understreke at straffeloven altså ikke gir hjemmel for planlagte tiltak med adferdsendrende formål.

Om adferdsendrende tiltak

Ved endringen i sosialtjenesteloven etter evalueringen av kap. 6A, ble hjemmelen for å bruke tvang som adferdsendrende tiltak fjernet. Det er presisert i helse- og omsorgstjenesteloven § 9-5 tredje ledd bokstav c, at det nå bare er hjemmel for å anvende tvang i «tiltak for å dekke tjenestemottakerens grunnleggende behov for mat og drikke, påkledning, hvile, søvn, hygiene og personlig trygghet, herunder opplærings- og treningstiltak.»

Rundskriv IS-10/2015 side 88 presiserer at opplærings- og treningstiltak først og fremst er tenkt i forhold til barn og unge, og at slike tiltak kun kan benyttes for å dekke tjenestemottakers grunnleggende behov og ikke for å endre atferd som er årsak til skadevoldende handlinger mot tredjepersoner.

I skolen er tiltak for å redusere uønsket atferd ofte relevante både overfor

”vanlige” elever og overfor elever med funksjonshemninger. Opplæring kan, med feste i lovverk og læreplaner, ofte nettopp ha til hensikt å endre adferden til elever. Det er til gjengjeld svært viktig at det innenfor opplæring opptres med stor varsomhet når det gjelder hvilke virkemidler som tas i bruk for å nå aktuelle opplæringsmål: Bruk av tvang er altså ikke lovlig i virksomhet etter opplæringsloven, verken i ordinær opplæring eller i spesialpedagogiske opplegg. Så er det vesentlig at de som arbeider i skolen, vet hvor grensene går mellom lovlige tiltak og tiltak som må defineres som tvang og makt. Her kan eksemplene i rundskriv IS-10/2015 være til hjelp.

På side 92 i rundskrivet er grensene for bruk av tvang i forbindelse med opplærings- og treningstiltak nærmere presisert. Det er poengtert at tiltak som påfører brukeren smerte eller skade, psykisk eller fysisk, ikke er tillatt. Dette innebærer et forbud mot alle former for slag, klaps, spark, klyping og andre tiltak som har karakter av fysisk avstraffelse eller overkorreksjon, dvs. såkalte aversive tiltak. Det er videre ikke tillatt med opplærings- og treningstiltak som innebærer betydelige fysiske eller psykiske anstrengelser, eller tiltak som medfører fysisk isolering. Skjerming kan med andre ord ikke benyttes som et trenings- og opplæringstiltak.

Dette betyr også at det ikke er hjemmel for å tilrettelegge for eller framprovosere adferdsproblemer med tanke på adferdsendrende trening. Tiltak som innebærer at elever utsettes for arrangerte provokasjoner, kan derfor ikke være med i en individuell opplæringsplan. Vi kjenner til at tiltak som såkalt ”framprovosering av uønsket adferd”, ”ekstinksjonstiltak” og ”motstandstrening” er brukt som virkemidler overfor elever med psykisk utviklingshemning. Slike tiltak vil være ulovlige både i skolen og i tiltak hjemlet i helse- og omsorgstjenestelovgivningen. Det samme *kan* gjelde for tiltak benevnt som ”stolsitting”. ”Nedlegging” vil objektivt sett betraktes som sterkt inngripende tvangs- og maktbruk, og kan *kun* benyttes som siste utvei for å forhindre

vesentlig skade av betydelig omfang. Bruk av slike tiltak er ikke lovlige i virksomhet med hjemmel i opplæringsloven og kan ikke brukes som virkemidler for å oppnå læringsmål. Heller ikke med hjemmel i straffeloven kan tiltakene brukes som virkemidler for å oppnå læringsmål, jf. dommen fra Gulating lagmannsrett 23.06.99.

Krenkende tiltak er ulovlige

Helse- og omsorgstjenesteloven presiserer at ingen skal behandles på en nedverdiggende eller krenkende måte, jf. § 9-1 tredje ledd. Dette innebærer forbud mot å benytte nedverdiggende og krenkende virkemidler, tilsiktet eller utilsiktet, for å påvirke tjenestemottakerens adferd. I tilknytning til dette er det viktig å være klar over at bruk av tvang og makt overfor enkeltelever i skolen som ikke klart kan hjemles i nødvergebestemmelsene i straffeloven, vil rammes av forbudet mot krenking i opplæringslovens § 2-9 som nevnt ovenfor, og av reglene i opplæringslovens kap. 9A om elevenes skolemiljø. Her er det slått fast i § 9A-1 at elevene har rett til et godt fysisk og psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring. Bruk av ulovlig tvang vil innebære at eleven utsettes for krenkende handlinger, noe skolen straks skal reagere mot.

Krav om forebygging

Ellers er kravet om forebygging understreket i rundskrivet. Dette kravet er gitt i helse- og omsorgstjenestelovens § 9-4, der det står at *kommunen plikter å sørge for at forholdene legges til rette for minst mulig bruk av tvang og makt*. Denne plikten må oppfylles både gjennom tilrettelegging av selve tjenestetilbudet og gjennom å sikre nødvendig opplæring og veiledning for tilsatte. Forebyggende tiltak for barn er særlig omtalt i kap. 4.4.4 i rundskrivet, og det pekes på at systematisk og direkte veiledning må starte tidlig.

Slik forebyggingsplikt er ikke gitt direkte i opplæringsloven, men kommunen er gitt ansvar for både å ha *riktig og nødvendig kompetanse* i § 10-8 og for å ha et forsvarlig system for å sikre at kravene i lovverket blir fulgt i § 13-10. Med

forankring i disse bestemmelsene er det klart at tilsvarende forebyggingsplikt også gjelder for skolen.

Tiltak i skoletiden etter annet regelverk

Til slutt nevner vi at det i pkt. 4.2.3 i rundskriv IS-10/2015, opplyses at opplæringsloven i seg selv ikke er til hinder for at tiltak med hjemmel i reglene om tvang i helse- og omsorgstjenesteloven kan gjennomføres på skolen i skoletiden, dersom tiltakene gjennomføres som ledd i tjenester etter helse- og

omsorgstjenesteloven av personell fra helse- og omsorgstjenesten. Det er videre et vilkår at skolens ledelse samtykker i at tiltakene kan gjennomføres når eleven er på skolen. Utdanningsdirektoratet har imidlertid i brev av 25.09.2015 presisert at opplæringsloven gjelder for alle tiltak knyttet til opplæringen, uavhengig av hvilket personell som gjennomfører tiltakene. Dermed må ev tiltak med annen hjemmel være klart adskilt fra opplæringen og stå under helse- og omsorgstjenestens myndighet og styring (se vedlegg).

Lenker:

<https://helsedirektoratet.no/nyheter/rundskriv-om-bruk-av-tvang-og-makt>

<http://www.udir.no/Regelverk/Finn-regelverk-for-opplaring/Finn-regelverk-etter-tema/Laringsmiljo/Udir-2-2010--Retten-til-et-godt-psykososialt-miljo-etter-opplaringsloven-kapittel-9a/>

Vedlegg: Brev fra Utdanningsdirektoratet til Fylkesmannen i Finnmark

Stavanger, november 2015

Sølvi Ona Gjul
utdanningsdirektør, Fylkesmannen i Rogaland

Saksbehandler: Marianne Føyn Berge

 Vår dato:
25.09.2015
Deres dato:
14.08.2015

 Vår referanse:
2013/4818
Deres referanse:

Fylkesmannen i Finnmark

Bruk av tvang i skoletiden med hjemmel i helse- og omsorgstjenesteloven

Utdanningsdirektoratet viser til henvendelsen vi mottok fra Fylkesmannen i Finnmark den 14.08.15. Henvendelsen gjelder spørsmål om bruk av tvang og makt i skolen.

Fylkesmannen skriver at de har mottatt en henvendelse fra en rektor som lurer på om han i enkeltvedtak om spesialundervisning kan skrive at eleven skal ha en person med helse- og omsorgsfaglig kompetanse tilstede i opplæringen. Skolen tolker det slik at de gjennom vedtaket sikrer at helse- og omsorgstjenesteloven kap.9 vil være gjeldene for eleven, også på skolen.

Fylkesmannen viser til Helsedirektoratets rundskriv IS-10/2015, Rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. Dette rundskrivet har et eget punkt om barn og unge som har vedtak etter kapittel 9 i helse- og omsorgstjenesteloven. I tredje avsnitt i punkt 4.2.3 står det følgende: «Når det gjelder barn og unge som har vedtak etter kapittel 9, har Kunnskapsdepartementet lagt til grunn at opplæringslova ikke i seg selv er til hinder for at tiltakene også kan gjennomføres når eleven befinner seg skolen i skoletiden. For at skolen bl.a. skal kunne ivareta sitt ansvar for forsvarlig undervisning og for elevenes fysiske- og psykososiale arbeidsmiljø, er det imidlertid en forutsetning at skolens ledelse samtykker til at tiltakene kan gjennomføres når eleven er på skolen. Det er videre en forutsetning at tiltakene gjennomføres som ledd i tjenester etter helse- og omsorgstjenesteloven, og at tiltakene gjennomføres av personell fra helse- og omsorgstjenesten.»

Fylkesmannen stiller spørsmål ved om kommunen, ved å si at eleven har behov for opplæring med en person med helse- omsorgsfaglig bakgrunn i et enkeltvedtak om spesialundervisning, innebærer at helse- og omsorgstjenestelovens kapittel 9 vil gjelde.

Utdanningsdirektoratets vurdering

I opplæringsloven er det ikke hjemmel for bruk av tvang og makt. Et enkeltvedtak om spesialundervisning følger av opplæringslovens kapittel 5. Enkeltvedtaket skal blant annet si noe om innhold, omfang, organisering og kompetanse. Det kan være aktuelt at den som hjelper til i opplæringen er en person med helse -og omsorgsfaglig kompetanse. Så lenge dette er en del av spesialundervisningen, og fremgår av enkeltvedtaket om spesialundervisning, er det opplæringslovens bestemmelser som gjelder, f.eks. opplæringsloven § 10-11. Bruk av tvang og makt kan ikke hjemles i opplæringsloven kapittel 5.

Rundskrivet fra Helsedirektoratet omfatter tiltak som gjennomføres som ledd i tjenester etter helse- og omsorgstjenesteloven. Personell som utfører tjenester med hjemmel i helse- og omsorgstjenesteloven vil ikke være omfattet av opplæringsloven § 10-11. I forarbeidene til § 10-11 (Prop. 129 L (2012-2013)) er det presisert at bestemmelsen ikke gjelder for personale i skolen som ivaretar oppgaver utenfor opplæringen.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no
Org.nr.:
NO 970 018 131

Bankgiro:
7694 05 10879
IBAN:
NO8876940510879
BIC/SWIFT
DNBANOKK

Vennlig hilsen

Cathrine Børnes
avdelingsdirektør

Marianne Føyn Berge
seniorrådgiver

Dokumentet er elektronisk godkjent